

Ευάγγελου Ν. Ρούσσου, *Ηράκλειτος, Περί φύσεως*. Τα σωζόμενα απόσπασματα στο πρωτότυπο και σε μετάφραση, με ιστορική εισαγωγή και ερμηνευτικές σημειώσεις, αρχαίες μαρτυρίες, λεξιλόγιο, πίνακες και βιβλιογραφία (Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι 1), Αθήνα, Δ. Ν. Παπαδήμας, 1987, Νέα έκδοση, σσ. 35* + 211.

Στις αρχές του 1987 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμα το βιβλίο του Ε. Ν. Ρούσσου, *Ηράκλειτος, Περί φύσεως*, σε Νέα έκδοση (η έκδοση του 1971 δε συγκρίνεται με την παρούσα). Σκοπός του βιβλίου αυτού είναι κατά το συγγραφέα του «να εξυπηρετηθεί ο αναγνώστης, τόσο ο σπουδαστής όσο και ο ειδικός, στην προσπάθειά του να κατανοήσει» τη σκέψη του Ηράκλειτου μέσα στην Ιστορία, έχοντας γνώση των ιστορικών δεδομένων, των ιδεών με τις οποίες η σκέψη αυτή ήρθε σε αντιπαράθεση καθώς και της επίδρασης που άσκησε στους συγχρόνους και τους μεταγενεστέρους, στην αρχαιότητα κυρίως, παρ' όλο που υπάρχουν αναφορές για επίδραση του Ηράκλειτου στη νεότερη και σύγχρονη εποχή.

Το βιβλίο αποτελείται από «Πρόλογο», «Ιστορική εισαγωγή», «Τα αποσπάσματα», «Ερμηνευτικές σημειώσεις», «Αρχαίες μαρτυρίες. Δοξογραφίες, κρίσεις, επιδράσεις, μιμήσεις», «Λεξιλόγιο», Πίνακες («Αντιστοιχίες στην αρίθμηση των αποσπασμάτων» και «Συσχετιζόμενα χωρία από αρχαία κείμενα») και, τέλος, «Επιλογή βιβλιογραφίας». (Από παραδρομή ή σκόπιμα έχει παραλειφθεί ο Πίνακας περιεχομένων, απαραίτητος, ωστόσο, νομίζω, και σε έργα παρόμοιας μορφής).

Στον «Πρόλογο» (σσ. 7*-8*) ο συγγραφέας εκθέτει το σκοπό του βιβλίου (που είναι καρπός μακρόχρονης ενασχόλησης με τη φιλοσοφία του Ηράκλειτου) και τη μέθοδο που έχει ακολουθήσει για την προσέγγιση του αντικειμένου της έρευνάς του.

Στην «Ιστορική εισαγωγή» (σσ. 9*-35*) εξετάζονται τα παρακάτω θέματα: (α) «Η εποχή του Ηράκλειτου» (σσ. 9*-16*). (β) «Η ζωή και το έργο του Ηράκλειτου» (σσ. 16*-23*). (γ) «Οι θεμελιακές έννοιες της ηρακλείτειας θεωρίας» (σσ. 23*-30*) και (δ) «Η σημασία, η επίδραση και η διάρκεια του έργου του Ηράκλειτου» (σσ. 30*-35*). Με την αναφορά στην ιστορική εξέλιξη του Ελληνισμού ως τον 6ο αιώνα π.Χ., στη γλώσσα και το ύφος του Ηράκλειτου, στις κυριότερες φιλοσοφικές θέσεις του, στη σημασία που του αποδόθηκε διαμέσου των αιώνων, και με την κατάταξη των αποσπασμάτων σε ομάδες (κατάταξη στην οποία σε μεγάλο βαθμό ακολουθεί τον Μ. Marcovich [*Heraclitus, Greek Text with a Short*

Commentary, Merida, Venezuela, 1967, και ιταλική μετάφραση: Firenze 1978]) κατορθώνει ο συγγραφέας να προϊδεάσει τον αναγνώστη για τα δύο κύρια μέρη του βιβλίου του.

«Τα αποσπάσματα» (σσ. 1-23) του βιβλίου του Ηράκλειτου (στο οποίο κατά τον Ρούσσο [σ. 19*] ορθά η παράδοση αποδίδει τον τίτλο *Περὶ φύσεως*) παρατίθενται με τη σειρά που έχουν καταταγεί σύμφωνα με το φιλοσοφικό περιεχόμενό τους και με την προϋπόθεση ότι αποτελούν μέρη ενός ενιαίου βιβλίου. Στην επόμενη—διπλανή—σελίδα δίνεται η μετάφραση με έκδηλη μια συνειδητή προσπάθεια να διατηρηθεί το ποιητικό ύφος του ηρακλείτειου λόγου, προσπάθεια ωστόσο που δεν έχει ίσως μόνο θετικά αποτελέσματα. (Είναι, νομίζω, το μέρος εκείνο της εργασίας για το οποίο, περισσότερο από τα άλλα, θα μπορούσε πιθανώς κανείς να έχει διαφορετική γνώμη από το συγγραφέα, πράγμα βέβαια ευνόητο για έναν τόσο δύσκολο λόγο, όπως ο λόγος του Ηράκλειτου). Όσον αφορά το ίδιο το κείμενο, ο Ρούσσο, καθώς άλλωστε διευκρινίζει (σ. 8*), ακολουθεί κυρίως τον G.S. Kirk (*Heraclitus, the Cosmic Fragments*, Cambridge 1954) και (κατά δεύτερο λόγο) τον Marcovich (όπ. π.), ενώ ο ίδιος περιορίζεται σε μερικές αναγκαίες κατά τη γνώμη του διορθώσεις.

Οι «Ερμηνευτικές σημειώσεις» (σσ. 25-151) αποτελούν το κύριο μέρος του βιβλίου τόσο από άποψη έκτασης όσο και από άποψη ποιότητας. Ακολουθώντας τη σειρά που έχουν τα αποσπάσματα στο βιβλίο αυτό, τα εκτενή ερμηνευτικά σχόλια αφορούν τη «Θεωρία του λόγου» (σσ. 25-103), τη «Θεωρία της φωτιάς» (σ. 103-41) και τα «Ηθικά, πολιτικά κ.ά.» (σσ. αποσπάσματα) (σσ. 141-51). Η ερμηνευτική εργασία του Ρούσσου στηρίζεται σε εμβριθή φιλολογική κυρίως αλλά και ιστορική ανάλυση και μέσα από αυτή ανάγεται στη φιλοσοφική σημασία των κειμένων. Είναι γνωστές οι ερμηνευτικές δυσκολίες, στις οποίες προσκρούει η μελέτη της φιλοσοφίας του Ηράκλειτου, πράγμα που γίνεται φανερό και από τις πολλές και συχνά αντιτιθέμενες μεταξύ τους ερμηνευτικές προσεγγίσεις της σκέψης του. Ο Ρούσσο κατορθώνει με την ανάλυση που κάνει να καταστήσει προσιτά τα κείμενα του αίνικτοῦ φιλοσόφου. Καθώς όμως μερικές φορές η ανάλυση είναι μακρά, παρέχεται η εσφαλμένη εντύπωση ότι ο συγγραφέας δεν έχει ως στόχο του το βαθύτερο φιλοσοφικό περιεχόμενο των αποσπασμάτων. Θα μπορούσε ωστόσο να σημειωθεί ότι, παρ' όλο που η έρευνα του Ρούσσου είναι και κριτική-φιλοσοφική, για μια πληρέστερη κατανόηση του ηρακλείτειου στοχασμού απαιτείται κάποτε διεύρυνση της προβληματικής, η οποία όμως ούτε συνήθης είναι ούτε και αναγκαία σε εισαγωγικού χαρακτήρα βιβλία.

Οι «Αρχαίες μαρτυρίες. Δοξογραφίες, κρίσεις, επιδράσεις, μιμήσεις», που ακολουθούν (σσ. 153-86) και αποτελούν ένα πλούσιο δοξογραφικό υ-

λικό, από το ένα μέρος συμπληρώνουν τη γνώση μας για τον Ηράκλειτο και την εικόνα που είχαμε για την παρουσία του στην αρχαία Γραμματεία και από το άλλο παρέχουν τη δυνατότητα για σκέψεις πέρα από όσες έχουν ήδη εκτεθεί από το συγγραφέα.

Στο «Λεξιλόγιο» (σσ. 187-94) αναγράφονται οι λέξεις μόνο των αποσπασμάτων και όχι και των δοξογραφικών μαρτυριών, πράγμα που θα ήταν ίσως χρήσιμο να έχει δηλωθεί.

Στους Πίνακες περιλαμβάνονται «Αντιστοιχίες στην αρίθμηση των αποσπασμάτων» (σ. 195) ανάμεσα στη γνωστή έκδοση των H. Diels - W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Dublin/Zürich, I 1971¹⁵ και στην παρούσα έκδοση (ενώ θα χρειαζόταν και ένας πίνακας αντίστροφος) και «Συσχετιζόμενα χωρία από αρχαία κείμενα» (σσ. 196-202). Ο τελευταίος πίνακας είναι ενδεικτικός της μακρόχρονης ενασχόλησης του Ρούσσου με προβλήματα που αφορούν την ερμηνεία της σκέψης του Ηράκλειτου.

Η «Επιλογή βιβλιογραφίας» (σσ. 203-11) περιέχει τα κυριότερα έργα, ταξινομημένα σε ομάδες: «Βιβλιογραφίες» (σ. 203)—«Κείμενα, μεταφράσεις, σχόλια» (σ. 203)—«Σύμμεικτα» (σ. 203)—«Γενικές θεωρήσεις» (σσ. 204-05)—«Η θεωρία του λόγου (σ. 205)—«Η θεωρία της φωτιάς» (σσ. 206-07)—«Ηθικά, πολιτικά, κ.ά.» (σ. 207)—«Ο Ηράκλειτος στην ιστορία του πνεύματος» (σσ. 207-11). Πρόκειται για αυστηρή επιλογή που προϋποθέτει τη γνώση και αξιολόγηση της βιβλιογραφίας για τον Ηράκλειτο. Ο συγγραφέας έχει παραλείψει, όπως άλλωστε σημειώνει (σ. 203), πραγματείες που έχουν ήδη αναφερθεί *ad hoc*, υιοθετώντας έτσι μια συνήθη βέβαια μέθοδο, η οποία όμως δημιουργεί δυσκολίες στον αναγνώστη που επιθυμεί να έχει μια πληρέστερη αντίληψη της σχετικής βιβλιογραφίας, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να ανατρέχει στις ειδικές για το θέμα—που τον απασχολεί—βιβλιογραφίες. (Στις παρατιθέμενες από τον Ρούσσο βιβλιογραφίες για τον Ηράκλειτο θα μπορούσε να προστεθεί η πρόσφατη βιβλιογραφία των F. De Martino - L. Rossetti - P.P. Rosati, *Eraclito. Bibliografia 1970-1984 e complementi 1621-1969*, Perugia 1986, η οποία δικαιολογημένα δεν έχει συμπεριληφθεί από τον Ρούσσο).

Ο Ρούσσος σίγουρα έχει φτάσει στο σημείο να έχει δικές του ερμηνείες για θέματα που ερευνά από την αρχαία ελληνική και κυρίως την προσωκρατική σκέψη. Αυτό μπορεί να του αναγνωριστεί ιδιαίτερα όσον αφορά τον Ηράκλειτο, στην ερμηνεία της σκέψης του οποίου αποδεδειγμένα έχει συμβάλει. Καθώς όμως είναι λίγες σχετικά οι παραπομπές στη δευτερεύουσα βιβλιογραφία, είναι δύσκολο στον αναγνώστη, χωρίς πλήρη γνώση της—τόσο εκτενούς άλλωστε—για τον Ηράκλειτο βιβλιογραφίας, να κρίνει για την πατρότητα αρκετών από τις διατυπούμενες θέσεις. Οφείλουμε

βέβαια να σημειώσουμε ότι ο συγγραφέας παραπέμπει σε αρχαία κείμενα και στο τέλος σχεδόν κάθε ενότητας παραθέτει σχετική βιβλιογραφία, πράγμα ωστόσο που δεν είναι αρκετό.

Θα μπορούσε συναφώς να παρατηρηθεί ότι η αναφορά λ.χ. σε «μαρτυρία 15» ή «απόσπασμα 1», που εύκολα γίνεται αντιληπτή από έναν ειδικό, δεν είναι αρκετή για έναν λιγότερο ειδικό. Δεν είναι επίσης αρκετό να αναφέρονται (σσ. 18*-19*) απλώς απόψεις του Kirk ή του Gigon χωρίς ταυτόχρονη μνεία των—γνωστών έστω και εύκολα ίσως για τον ειδικό υπονοουμένων—έργων τους, στα οποία αυτές είναι διατυπωμένες.

Ο Ρούσσος τοποθετεί (σσ. 17*-18*) τον Ηράκλειτο στην αντιδημοκρατική παράταξη, τοποθέτηση που είναι μάλλον η ορθότερη, αλλά οπωσδήποτε θα μπορούσε να κάνει λόγο για τη σημασία των θέσεων του για κίνηση και αλλαγή στο φυσικό κόσμο, θέσεις που είναι δυνατό να αποτελέσουν τη βάση μιας προοδευτικής ιδεολογίας, η οποία εύκολα μπορεί να μεταφερθεί σε πολιτικό επίπεδο.

Ενδεικνύεται ακόμη να σημειωθεί ότι δε γίνεται καμία—απλή βέβαια—αναφορά σε όλες τις προγενέστερες προσπάθειες Ελλήνων για μια συνολική προσέγγιση της σκέψης του Ηράκλειτου. Η παρατήρηση αυτή δεν υποδηλώνει κατάφαση των έργων αυτών, αλλά είναι απόρροια της αντίληψης ότι, καθώς τα πνευματικά δημιουργήματα είναι μορφές κοινωνικής συνείδησης, η συνολική θεώρηση των προσπαθειών που έχουν γίνει, σε συνάρτηση με τη μορφή που τελικά αυτές έλαβαν, μπορεί να οδηγήσει σε μερικά γενικότερα χρήσιμα συμπεράσματα.

Οι παρατηρήσεις αυτές (παραπλήσιες με τις οποίες θα μπορούσαν και άλλες να διατυπωθούν) γίνονται, γιατί το έργο του Ρούσσου αντέχει σε κριτική. Θα πρέπει επίσης να τονιστεί ότι ο Ρούσσος διακρίνεται από αυστηρή συνέπεια και στις λεπτομέρειες ακόμη της μεθόδου του. Εκτός αυτού, προβαίνει σε ερμηνείες και κρίσεις για την αρχή και την εξέλιξη της προσωκρατικής φιλοσοφίας που φέρουν την προσωπική του σφραγίδα· στηρίζονται βέβαια σε μια ευρεία γνώση της βιβλιογραφίας για τον Ηράκλειτο ειδικότερα και την αρχαϊκή σκέψη γενικότερα, περισσότερο όμως είναι καρπός ιδικής του ερμηνευτικής εμπειρίας. Θα μπορούσα λ.χ. να μνημονεύσω την πολύ ενδιαφέρουσα ερμηνεία που δίνει (σ. 126) για την ιδέα του κοσμοειδώλου.

Το έργο του Ρούσσου *Ηράκλειτος, Περί φύσεως* αποτελεί συμβολή στην ελληνική αλλά και γενικότερα τη διεθνή βιβλιογραφία. Παρόμοια βέβαια έργα υπάρχουν για τον Ηράκλειτο. Εκτός από τα σημαντικά έργα του Kirk (το βιβλίο του οποίου για τον Ηράκλειτο μεταφράζεται και στα Ελληνικά και έχει ήδη κυκλοφορήσει ο πρώτος τόμος της μετάφρασης του Ν. Γιανναδάκη [Αθήνα, Πολύτυπο, 1985]) και του Marcovich, που προα-

ναφέραμε, υπάρχουν και τα επίσης αξιόλογα έργα των (α) J. Bollack - H. Wismann, *Heraclite ou la separation*, Paris 1972. (β) R. Mondolfo - L. Tarán, *Eraclito*, Firenze 1972 και (γ) C. H. Kahn, *The art and thought of Heraclitus*, Cambridge 1979. (Εντελώς πρόσφατα κυκλοφόρησε το βιβλίο του T. M. Robinson, *Heraclitus. Fragments*, London /Toronto 1987). Οι αλληπάλληλες αυτές εκδόσεις έργων εισαγωγικού κυρίως χαρακτήρα για τη φιλοσοφία του Ηράκλειτου νομιμοποιούνται από τη φύση των εξεταζομένων προβλημάτων, τις πολλαπλές ερμηνευτικές δυσχέρειες και τη διαφορετική κάθε φορά προσέγγιση που επιχειρείται. Δείχνουν ακόμη την ανάγκη για νέες απόπειρες ερμηνείας της δύσκολης αλλά ελκυστικής αυτής φιλοσοφίας, με βάση τα τελευταία πορίσματα της έρευνας. Αυτόν το σκοπό εξυπηρετεί και το βιβλίο του Ε. Ρούσσου, το οποίο αποτελεί την ελληνική συμβολή στη διεθνή βιβλιογραφία για τον Ηράκλειτο με έργα παρόμοιας μορφής.

ΧΡΙΣΤΟΣ Α. ΤΕΖΑΣ